

na drugoj (na osnovu čega su ga, očigledno nerazumijevajući, neki optuživali za rasizam) i svaka se kultura širi zahvaljujući razmjeni sa drugim kulturama, ali također smatra da ta razlika kultura čini njihov susret plodnim. Vjerojatno je najkontraverznije njegovo mišljenje o Gobineau — za kog smatra da klasično djelo antirasizma dolazi baš od ovog autora, proglašenog ocem rasizma. Da bi se shvatio Gobineau, smatra Levi-Strauss, potrebno je umjesto pojma rasa u njegovim radovima čitati pojam kultura.

Uz nekoliko zamjerki prevodiocu zbog neadekvatnih prevođa pojedinih stručnih termina, mogli bi zaključiti da su baš knjige ovakvog tipa trenutno mnogo značajnije (na ovom stupnju razvijenosti antropologije u nas) nego radovi sa usko antropološkom tematikom (naravno da su i ovi tipovi radova dragocijeni), jer osim njihove edukativne vrijednosti oni, uz različite opće preglede, daju jednu sistematičniju sliku znanosti koja je za uvod u antropologiju od neprocijenjivog značaja.

Siniša Malešević

urednik Igor Primovac

»O TOLERANCIJI«

(Rasprave o demokratskoj kulturi)

»Filip Višnjić«, Beograd 1989.

Libertas omnibus rebus favorabilior est!

Imavši na umu ovu znamenitu latinsku sentenciju, beogradska je izdavačka kuća »Filip Višnjić«, nekoliko godina unazad, pokrenula ediciju »Libertas«, u kojoj je do sada izašlo jedanaest naslova.

Iako okuplja radove autora različitih filozofijskih, pa i političkih provencijencija, opće mjesto svih do sada štampanih knjiga jest propitivanje kako pojma slobode, tako i praktično-političkih institucija njenoga jamstva.

Premda po datumu objavljivanja ne spada u najnovije prevodilačke uspjehe ovog vri-

jednog beogradskog izdavača, našu je pažnju zaokupio zbornik »O toleranciji« (rasprave o demokratskoj kulturi) urednika Igora Primovca. Ovaj beogradski socijalni filozof i etičar, jedan od rijetkih jugoslavenskih teoretičara sociologije morala, u nas prilično zastupljene discipline, prikupio je radove dvadesetak eminentnih mislilaca uglavnom anglsaksonskog kulturnog miljea uz nekoliko vrijednih izuzetaka. Zbornik obuhvaća studije napisane u vremenskom intervalu koji iznosi gotovo 300 godina. Izbor započinje klasičnim tekstovima Bayla, Spinoze i Locka, a završava Marcuseovom »Represivnom tolerancijom« i »Pohvalom nedosljednosti« Leszeka Kolakowskog.

Što je uopće tolerancija? Da li ona predstavlja vrlinu? Da li je ona poželjna sama po sebi ili tek kao sredstvo za postizanje nečega po sebi dobrog? Gdje su granice tolerancije i prema kome s pravom možemo biti netrpeljivi? U kojim područjima individualnog i društvenog života valja biti tolerantan?

Ovo su samo neka od pitanja na koja bi radovi integrirani u zborniku »O toleranciji«, željeli dati suvisle odgovore. Kako je, pak broj konačnih istinosnih sudova u etici veoma malen, ili jednak nuli (etički relativizam), a tolerancija po definiciji zahtjeva sukob svjetonazora, ideologija, religija i tsl., vječiti »paradoks tolerancije«, koji zasigurno obuhvaća jedno veoma široko polje problema o kojima će biti također ponešto riječi, neće biti riješen niti ovom, niti bilo kojom drugom knjigom, jer je jednostavno nerješiv, kako na etičkom tako i na metaetičkom nivou. Stoga pitanja istinitosti samo bivaju prevodena u pitanja »tehničke istine«, a legitimacija njihova arbitra uvijek ostaje formalna i dvojbena. Etički problem tolerancije postaje prividno rješiv u djelatnoj, političkoj sferi, koja ga djelomice ništi a djelomice ozakonjuje. Pa ipak, valja biti pošten i kazati kako je autorima tekstova integriranih u zbornik, svakako mnogo upućenijim u probleme od pisca ovih redaka, takvo što pretenciozno kao što je rješenje paradoksa tolerancije bilo sasvim izvan pameti. No njihovi pojedinačni doprinosi stvaranju jedne cjelovitije slike o mnogobrojnosti pitanja i odgovora vezanih za ovaj fenomen, vrijedni su pažnje čitatelja.

Mogli bismo reći, kako su članci prisutni u knjizi uređeni u otprilike pet tematskih podjelina. Zbornik započinje raspravljajem religijske tolerancije, oko djelokruga unutar kojega se misao o toleranciji uopće rodila, zatim sljede pitanja tolerancije u području morala, uglavnom propitujući postavke etičkog relativizma, skepticizma i problem »liberalne tolerancije«. Jedno prilično veliko poglavlje posvećeno je fanatizmu kao zapravo, konstituirajućoj pretpostavci tolerancije na način na koji to shvaća Hare u svome djelu »Fanatizam, ideali i tolerancija«. Posljednji dio knjige, o kome u ovoj recenziji namjeravam nešto više reći, pripada političkoj filozofiji, odnosu tolerancije i društva, politike, zajednice.

Kako prostorno nismo u mogućnosti posvetiti jednaku pozornost svim tekstovima, ovom prigodom izabrali smo dva, po predznaku zasigurno suprotstavljena ali vjerojatno i paradigmatična primjera. Radi se o čuvenom Marcuseovom djelu »Represivna tolerancija«, te o njegovoj kritici od strane Davida Spitzza u članku »Čista tolerancija: Kritika kritike«.

Marcuseov rad »represivna tolerancija« od prije je poznat našoj čitalačkoj publici. Objavljen je naime, u knjizi »Kritika čiste tolerancije«, Globus, Zagreb 1984, u recenziji Žarka Puhovskog i Ivana Prpića. On predstavlja jednu od najradikalnijih osuda »čiste« tolerancije (liberalne tolerancije) s aspekta kritike suvremene civilizacije. Rasprava je napisana burnih šezdesetih, u vrijeme kada su temeljne vrijednosti liberalnog društva bivale radikalno osporavane, sa stanovišta tzv. »nove ljevice«. Zato danas, u ponešto drugačijoj ideologijskoj konstelaciji, većina Marcuseovih postavki iznesenih u »Represivnoj toleranciji«, djeluje neprihvatljivo i onima koji sebe svrstavaju »lijevo od centra«.

Kao što je, vjerujemo, dobro poznato, temeljna antinomija koju autor rabi jest ona između »represivne« i »oslobađajuće« tolerancije. I dok je represivna tolerancija, koja već kao termin predstavlja »contradictio in adjecto«, prisutna u većini zemalja koje sebe nazivlju demokratskima, »oslobađajuća tolerancija« po

razumijevanju Marcusea, predstavlja tek metodologijsko-normativni konstrukt, za posredovanje između represije sistema današnjeg industrijskog društva i potpune slobode subjekta u besklasnom društvu.

Nasuprot »čistoj toleranciji«, koja bi navodno trebala biti »na djelu« u većini zapadnoevropskih zemalja demokratskog ustvojtva, Marcuse nalazi nasilje nad pojedincem, posvećenu indoktrinaciju, centralizaciju moći, marginalizaciju svih društvenih grupa koje ne predstavljaju »main stream«, zaglupljujući obrazovni sistem itd. U velikoj većini država što sebe smatraju dijelom »slobodnoga svijeta«, prisutna je tolerancija koja jača tiraniju većine, a legitimacijski proces odvija se u zatvorenom krugu (narod tolerira vladu, koja opet tolerira opoziciju unutar okvira što ih je odredila etablirana vlast) protiv kojeg su (bi) se pobunili pravi liberali. Tolerancija u totalno administriranom društvu, poput političkih sloboda, ima ulogu jačanja uprave tako što potvrđuje postojanje demokratskih sloboda koje su se sadržajno promijenile i izgubile svoju djelotvornost. Pod krinkom čiste tolerancije, smatra Marcuse, provodi se aktivno, službeno toleriranje ljevice i desnice, mirovnih i agresivnih pokreta, zagovornika mržnje jednako kao i zagovornika humanosti. Takva tolerancija, doduše jest načelno »čista« i apstraktna, ne priklanjajući se niti jednoj strani, ali ona na taj način zapravo štiti već ustanovljeni mehanizam diskriminacije.

Namjesto svega toga autor nudi svoj koncept »oslobađajuće« tolerancije, kojemu doduše ne niječe utopijski karakter u okvirima današnjeg društva.

U čemu se on sastoji? Možda bi se čitav Marcuseov »credo« mogao sažeti u jednu glasovitu Saint-Justeovu izreku: »Nema slobode za neprijatelje slobode«!. Naime, oni drže da »oslobađajuća tolerancija« znači netoleranciju prema pokretima koji dolaze s desna, i toleriranje pokreta s lijeva. Nadalje, autor smatra da toleranciju treba ukinuti prema reakcionarnim pokretima prije nego što oni postanu aktivni, što uključuje netoleranciju prema njihovim mislima, mišljenjima i riječima, uvođenje cenzure

ili čak pred-cenzure. Na mjestu liberalnog »tržišta političkih ideja« valja uspostaviti »diferencirano—propusnu membranu«, koja bi bila otvorena isključivo za ideje što nose naziv »lijevima«, a koje po Marcuseu imaju legitimitet i kada pozivaju na nasilno svrgavanje postojećeg poretka, jer kako on smatra, postoji empirijska razlika između progresivnog i reakcionarnog, pa ih treba različito i vrednovati.

Valja reći, da Marcuse ne odriče bitne prednosti »represivne tolerancije« pred otvorenom diktaturom kao principom vladanja, ali on smatra da je došlo vrijeme da se odlučimo za »nešto treće«, i na taj način transcendiramo u osnovi ideološki postavljeni dualitet demokracije i diktature.

O pogreškama Marcuseovog koncepta tolerancije moglo bi se mnogo napisati (i napisano je!) Jednako tako ne može se odreći niti realna utemeljenost autorove zabrinutosti, (ne treba smetnuti s uma da je Herbert Marcuse pred nacistima pobjegao iz Njemačke u Južnu Ameriku!). Pa ipak, čitav se njegov koncept ruši već na problemu arbitraže. Klasično pitanje koje se vječno iznova postavlja kod svih prosudbi istinitosti i valjanosti, čini Marcuseovo poimanje toleranciji mnogo opasnijim i nedemokratskijim od onoga postuliranog kao »čista tolerancija«. O čemu se radi: Na pitanje tko je kvalificiran stvarati sve distinkcije, definicije i određenja za društvo kao cjelinu, Marcuse odgovara (str. 407): »To je svatko sa zrelim sposobnostima ljudskog bića, svatko tko je naučio razmišljati racionalno i autonomno.« Ova Marcuseova izjava može se shvatiti dvojako:

(a) ukoliko pod »zrelim sposobnostima« podrazumijeva punoljetnost kao uvjet za stjecanje političkog prava glasača, tada Marcuse samo ponavlja liberalni model o »racionalnosti subjekta« kao pretpostavci demokratskog funkcioniranja na način na koji je to naznačio Mill u svom čuvenom ogledu »O slobodi«.

(b) kako to Marcuse zasigurno ne čini, radi se o nečemu sasvim drugome. On, naime, već u jednoj od sljedećih rečenica doslovce poi-

stovjećuje princip racionalnosti kod Milla i Platona, tvrdeći kako Millovom shvaćanju toga pojma korespondira Platonova racionalnost malobrojnih filozofa—kraljeva, te pri tom naravno ne uviđa da se radi o dvije različite interpretacije. Jer dok bi se za Johna Stuarta Milla moglo kazati kako termin racionalan rabi u čisto tehničkom smislu (zrelosti), za autora »represivne tolerancije« koji postulira »demokratsku odgoju diktaturu slobodnih ljudi«, očito se radi o racionalnosti koja nadilazi biološke i psihološke determinante toga pojma. Rušeći supremaciju javnog mnjenja kao oružja većine, Marcuse, čini nam se, inaogurira pojam »duhovne avangarde«, kao »izvidnice« koja će do postanka besklasnog društva i potpune slobode, sastavljati »index idearum et librorum prohibitorum«. Da bi se shvatile sve posljedice takve »prethodnice« ne treba poći daleko.

Na rad Herberta Marcusea direktno se referira članak Davida Spitzza »Čista tolerancija: Kritika kritike«, napisan 1966. godine. Iako kritički razmatra radove R. P. Wolffa i B. Moore Jr., Marcuseovih koautora u knjizi »Kritika čiste tolerancije«, Spitz naročitu pažnju posvećuje upravo radu o kojem je bilo prethodno nešto više riječi.

On svoj ogled započinje jednostavnom, ali nevjerojatno istinitom tvrdnjom, koju ćemo u cijelosti citirati: »Još otkad su sišli s drveta i uvideli da je neophodno da se uspostave pravila tla, ljudi se bore oko toga kakva će ta pravila biti. Bore se najduže, a možda i najgorčnije, oko najosnovnijeg među svim pravilima — onoga koje će određivati sva ostala pravila. Jer, onaj ko kontrolise pravila, taj je u položaju da kontrolise i igru«. Spitz smatra da je to osnovno pravilo, upravo pravilo tolerancije. Činjenica koja to zorno ilustrira, drži on, jest ta, da diktature to pravilo isključuju, a demokratske države stavljaju u svoje središte. »Samo u demokratskim državama, smatra Spitz, vlade dolaze na vlast i odlaze s vlasti saglasno rezultatima slobodne igre suprotstavljenih mišljenja«. No sama činjenica da osigurava postojanje odgovorne vlade nije jedini razlog podržavanja tolerancije. »Oni koji je brane isto tako govore da ona pogoduje različitosti, koja je od suštin-

skog značaja za razvoj i napredak individualnosti, pa tako i opšteg dobra. Oni takođe veruju da je tolerancija, bar kada je reč o pluralističkom društvu, jedno načelo pod kojim različite grupe mogu živeti zajedno, a da ne pribegnu niti međusobnom ubijanju, niti autoritarnom režimu, koji bi veruju, jedne grupe nametnuo ostalima. U prilog netoleranciji, drži autor, izjašnjavaju se oni koji bi da se drže svoga, ali se boje da bi slobodna rasprava mogla zavesti druge ljude — bilo zbog toga što su ti drugi manje mudri ili vrlji od njih, bilo zbog toga što okolnosti kao takve idu na ruku lažnim doktrinama.

Budući da se pretežiti dio Spitzovih primjedbi odnosi na Marcusea, pogledajmo što mu on eksplicitno predbacuje:

(1) Markuze brka značenje slobode s njenim uvjetima i posljedicama, te dakle, pogrešno razumije toleranciju

(2) Markuzeova argumentacija je, u suštini, premda s drugim predznakom jednaka argumentaciji Velikog inkvizitora Dostojevskog

(3) Marcuseovom rješenju proturječi i čini ga neostvarivim njegova vlastita analiza.

Suprotnost shvaćanja pojma slobode između Marcusea i Spitzza proizlazi iz različitih idejno-filozofskih orijentacija. Jer dok je za prvog kao novohegelijanca marksističke provenijencije sloboda bitno određena kao »samodeterminacija« i »autonomija« ili ponegdje kao »povijesni proces«, za Spitzza, kao liberala, ona predstavlja »odsutnost lanca«, u hobbesovskom smislu te sintagme.

Za Spitzza je, nadalje, sloboda (bitno politički kontekstualizirana), u načelu uvijek stvar specifičnih garantiranih sloboda i od njih neodvojivih ograničenja. Ona nije samodeterminacija, mada se izvjestan stupanj samodeterminacije može postići određenom kombinacijom garantiranih sloboda i ograničenja. Ona nije niti povijesni proces, iako, ponovo, konkretna kombinacija zagarantiranih sloboda i ograničenja može biti uvjetovana vrijednostima konkretnog povijesnog razdoblja i održavati ih.

Iz ovih Spitzovih rečenica lako se daje naslutiti da njegova analiza pojma slobode smjera u pravcu Benthamovog izračuna poznatijeg pod nazivom »aritmetika sreće«. Ekvilibriranje između slobode i zabrane (ugode i neugode), koje nudi Spitz sasvim je legitiman primjer klasičnog utilitarizma. Da je tome tako, rječito govori i činjenica da autor pasus završava izjavom »kako se, konačno, sloboda ne pravda jedino »dobrim« rezultatima... Ona je vrednost po sebi, delom instrument individualnog razvoja, a delom neophodno sredstvo društvene promene«. Pozivanje na univerzalnost slobode i njenu apstraktnu vrijednost koje Spitz na kraju čini, samo je jedan u nizu primjera kako autori utilitarističke provenijencije, zbog kontradiktornosti vlastitog određenja pojma slobode, potrebuju redefiniciju vlastitih ishodišta (usporedi i J. S. Mill: »O slobodi«).

(1) Iz krivog shvaćanja slobode proizlazi, smatra Spitz i pogrešno shvaćena tolerancija. Marcuseovo odbacivanje čiste tolerancije znači ili nepovjerenje u sam razum, ili pak uvjerenje da uvjeti pod kojima danas razum djeluje bivaju takvi da izopačuju taj proces. U slučaju da je posrijedi ovo drugo, tada je njegov napad (Marcuseov) opravdano usmjeren protiv tih uvjeta, a ne protiv načela tolerancije.

(2) Druga Spitzova primjedba odnosi se na mogućnost (odnosno nemogućnost) postojanja objektivne istine, kao arbitrarno dane. »Oni koji veruju ne samo to da objektivna istina postoji, već i da je — nekom tajnom inkarnacije — baš njima dato da je znaju, retko su pokazivali spremnost da uvažavaju jednako pravo koje na znanje i drugi polažu.« Iako u osnovi sasvim ispravna, smjerajući da zaštiti pravo individue na vlastitu prosudbu, ova je Spitzova rečenica bremenita jednom temeljnom poteškoćom. Naime, prvi dio njegovog iskaza jasno upućuje da se radi o autoru kome etički relativizam nipošto nije stran. Problem jest jedino u tome što tolerancija po definiciji ne trpi relativizam i skepticizam. Takvom zaključku jednako su skloni kritičari liberalizma, kao i njegovi rječiti zagovornici (usporedi: Sir Karl Popper, *Open Society and its Enemies*, str. 369 knjiga II).

Nadalje, Spitz Marcusea svrstava u red s autorima kao što su Sokrat, Rousseau i Niemyer, a njegovu argumentaciju u red onih što su ih dali »Veliki inkvizitor«, katolička crkva i Staljinova Rusija. Zajedničko mjesto svih tih naučavanja, smatra Spitz, jest shvaćanje »da bi istina prevagnula, »pravi« je ljudi moraju nametnuti — bilo tako što će izmijeniti uslove, bilo tako će usmeravati inače iracionalne ljude; a uglavnom na oba načina.« Kao antitezu takvom shvaćanju on navodi Milla, zaboravljajući pritom na činjenicu, da niti on nije bio sklon tvrdnji da prave ideje, istinite ideje, pobjeđuju uvijek same od sebe, te je to potkrijepio nizom povijesnih primjera (vidi: Mill, O slobodi).

(3) S posljednjom Spitzovom zamjerkom principjelo se slažemo. Ona u krajnjoj konzekvenciji upućuje na to da, ukoliko je Marcuseova argumentacija možebiti točna, ne postoje institucionalni i neinstitucionalni načini da se društvo izmjeni. On se pita, kome se i s kojim ciljem Marcuse obraća, te nije li njegova poruka prije zvon jalovosti, poziv na predaju? Jer, ili je njegova analiza ispravna, a njegovi prijedlozi neostvarivi u datoj političkoj konstelaciji, ili su pak njegovi prijedlozi smisleni i primjereni, u kome slučaju onda njegova analiza, uglavnom, ne stoji. No budući Marcuse po samorazumijevanju djelomično postulira utopiju, a priznaje i legalnost prevratničkih metoda u dosezanju »slobode« pojedinca i društva u cjelini, on zapravo i ne misli »unutar institucija sistema« koji on naziva sistemom represije, a njegovu bitnu legitimaciju »represivnom tolerancijom«.

Na kraju, i Marcuse i Spitzu mogu se staviti brojni prigovori. No, osobno smatramo,

da je Spitzova analiza u osnovi ipak »benignija« od one iznesene u »Represivnoj toleranciji«. Pa ipak, problem »paradoksa tolerancije« na uspjeha solvirati niti jedna od njih. Razlog je tome njegova nerješivost. Pretjerana (čista?) tolerancija izaziva radanje netolerantnih i za društvo opasnih društvenih grupa i političkih organizacija. Selektivna (oslobađajuća?) tolerancija, u biti je netolerancija prema pokretima i partijama koje su arbitrarno proglašene opasnim, reakcionarnim ili »desnim«. Demokratska društva našeg vremena, nastojeći naći sredinu između te dvije, uvjetno rečeno krajnosti, u principu djeluju »po matrici« sličnoj onoj koju je iznio Popper u svojoj knjizi »Open Society and its Enemies«, a koja je čitalačkoj publici dovoljno poznata. Njome se problem, dođuše, legitimira, ali ne rješava.

Na kraju, ostalo je da kažemo nekoliko riječi o zborniku u cjelini. Množina tekstova koji se u njemu pojavljuju daje prilično korektnu i uobičajenu sliku, koja odražava trenutno stanje i brojnost paradigmi prisutnih u pokušaju rješavanja paradoksa tolerancije. Knjiga je podjednako vrijedna za studente koji se prvi puta upućuju na problem, kao i za one njegove poznavaoce koji traže recentni pregled objavljenih radova, nadopunjen s nekoliko »klasika« koji podsjećaju na genezu discipline. Jedin problem na koji čitalac može naići predstavlja prilično neujednačeni prijevod, budući se radi o šestoro različitih prevodilaca. No, to je ionako boljša gotovo svih zbornika. U biblioteci »Libertas«, beogradskog »Filipa Višnjića«, mišljenja smo, zbornik »O toleranciji« zauzima posebno mjesto.

Bojan Luncer